

دانشگاه آزاد اسلامی
واحد تهران مرکزی
دانشکده علوم سیاسی

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد " M.A "

گرایش :

اندیشه‌های سیاسی در اسلام

عنوان :

بررسی تطبیقی اندیشه‌های سیاسی شیخ فضل‌الله نوری و علامه نائینی
با تاکید بر دموکراسی

استاد راهنما :

دکتر جهانبخش ایزدی

استاد مشاور:

دکتر محبوبه پاک نیا

پژوهشگر:

مجتبی محمدی

تابستان ۱۳۹۲

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه آزاد اسلامی
واحد تهران مرکزی
دانشکده علوم سیاسی

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد " M.A "

گرایش :

اندیشه‌های سیاسی در اسلام

عنوان :

بررسی تطبیقی اندیشه‌های سیاسی شیخ فضل‌الله نوری و علامه نائینی
با تاکید بر دموکراسی

استاد راهنما :

دکتر جهانبخش ایزدی

استاد مشاور:

دکتر محبوبه پاک‌نیا

پژوهشگر:

مجتبی محمدی

تابستان ۱۳۹۲

تعهد نامه اصالت پایان نامه کارشناسی ارشد

اینجانب مجتبی محمدی دانش آموخته مقطع کارشناسی ارشد نام پیوسته به شماره دانشجویی ۸۹۰۶۶۴۴۵۸۰۰ در رشته اندیشه سیاسی در اسلام که در تاریخ ۱۳۹۲/۰۵/۱۰ از پایان نامه خود تحت عنوان: بررسی تطبیقی اندیشه سیاسی علامه نائینی و شیخ فضل الله نوری با تاکید بر دموکراسی، با کسب نمره و درجه دفاع نموده ام بدینوسیله متعهد می شوم:

۱- این پایان نامه حاصل تحقیق و پژوهش انجام شده توسط اینجانب بوده و در مواردی که از دستاوردهای علمی و پژوهشی دیگران (اعم از پایان نامه، کتاب، مقاله و...) استفاده نموده ام، مطابق ضوابط و رویه های موجود، نام منبع مورد استفاده و سایر مشخصات آن را در فهرست ذکر و درج کرده ام.

۲- این پایان نامه قبلاً برای دریافت هیچ مدرک تحصیلی (هم سطح، پایین تر یا بالاتر) در سایر دانشگاه ها و مؤسسات آموزش عالی ارائه نشده است.

۳- چنانچه بعد از فراغت از تحصیل، قصد استفاده و هرگونه بهره برداری اعم از چاپ کتاب، ثبت اختراع و... از این پایان نامه داشته باشم، از حوزه معاونت پژوهشی واحد مجوزهای مربوطه را اخذ نمایم.

۴- چنانچه در هر مقطع زمانی خلاف موارد فوق ثابت شود، عواقب ناشی از آن را بپذیرم و واحد دانشگاهی مجاز است با اینجانب مطابق ضوابط و مقررات رفتار نموده و در صورت ابطال مدرک تحصیلی ام هیچگونه ادعایی نخواهم داشت.

نام و نام خانوادگی:

مجتبی محمدی

تاریخ و امضاء:

۹۲/۰۵/۱۰

بسمه تعالی

در تاریخ ۱۳۹۲/۰۵/۱۰

دانشجوی کارشناسی ارشد آقای / خانم مجتبی محمدی از پایان نامه خود دفاع

نموده و با نمره بحروف و با درجه مورد

تصویب قرار گرفت.

امضاء استاد راهنما

دکتر جهانبخش ایزدی

فهرست مطالب

عنوان	صفحه
فصل اول: کلیات طرح تحقیق	
۱-۱ بیان مسئله	۲
۲-۱ انگیزه و اهداف تحقیق	۴
۱-۲-۱ هدف علمی	۴
۲-۲-۱ هدف کاربردی	۵
۳-۱ پیشینه موضوع	۵
۴-۱ تعریف اصطلاحی مفاهیم	۱۱
۱-۴-۱ تطبیق	۱۱
۲-۴-۱ اندیشه	۱۱
۳-۴-۱ مشروطه	۱۲
۴-۴-۱ مشروعه	۱۲
۵-۴-۱ دموکراسی	۱۳
۵-۱ سؤال اصلی تحقیق	۱۴
۶-۱ فرضیه اصلی تحقیق	۱۴
۷-۱ متغیرهای تحقیق	۱۵
۸-۱ روش تحقیق	۱۵
۹-۱ ابزار گردآوری تحقیق	۱۶
۱۰-۱ مشکلات و موانع تحقیق	۱۶
۱۱-۱ سازماندهی تحقیق	۱۷
فصل دوم: اصول و مبانی دموکراسی از دیدگاه متفکران سیاسی	
۱-۲ مفهوم دموکراسی و مبانی آن	۲۰
۱-۱-۲ مبانی دموکراسی	۳۸

- ۲-۲ اصول اساسی دموکراسی ۴۰
- ۲-۲-۱ اصل حاکمیت مردم ۴۰
- ۲-۲-۲ اصل برابری سیاسی ۴۵
- ۲-۲-۳ اصل آزادی سیاسی ۴۶

فصل سوم: در آمدی بر جنبش مشروطیت در ایران

- ۳-۱ زمینه‌های تاریخی ظهور جنبش مشروطه ۴۹
- ۳-۲ زمینه‌های فکری ظهور جنبش مشروطه ۶۳
- ۳-۳ زمینه‌های سیاسی، اجتماعی ظهور جنبش مشروطه ۶۹
- ۳-۴ نقش فعالان و مدافعان مشروطیت در ظهور جنبش مشروطه ۷۴

فصل چهارم: اندیشه سیاسی شیخ فضل‌الله نوری در امکان و امتناع دموکراسی

- ۴-۱ شرح حال، آثار و تألیفات فقهی و سیاسی شیخ فضل‌الله نوری ۸۹
- ۴-۱-۱ شرح حال ۸۹
- ۴-۱-۲ آثار و تألیفات فقهی و سیاسی شیخ فضل‌الله نوری ۹۰
- ۴-۱-۳ مقام علمی و فقهی شیخ فضل‌الله نوری ۹۱
- ۴-۱-۴ تلاش‌های سیاسی اجتماعی شیخ فضل‌الله نوری ۹۲
- ۴-۱-۵ مخالفت با تحصن در سفارت انگلیس ۹۳
- ۴-۱-۶ شیخ فضل‌الله نوری از منظر دیگران ۹۵
- ۴-۲ اندیشه‌ها و مبارزات سیاسی شیخ فضل‌الله نوری ۹۹
- ۴-۲-۱ ضرورت تشکیل حکومت دینی ۹۹
- ۴-۲-۲ توجه به ولایت عامه فقها ۹۹
- ۴-۲-۳ شیخ فضل‌الله و مشروطیت ۱۰۲
- ۴-۲-۴ اعتراض به طرفداران مشروطه ۱۰۳
- ۴-۲-۵ آزادی و مساوات از منظر شیخ فضل‌الله نوری ۱۰۴
- ۴-۲-۶ تشکیل مجلس شورای ملی ۱۰۵
- ۴-۳ امکان و امتناع تحقق دموکراسی در اندیشه شیخ فضل‌الله نوری ۱۱۱

- ۱۱۷-۳-۴ مبنای مشروعیت حکومت از دیدگاه شیخ فضل الله نوری.....
- ۱۱۸-۳-۴ قانون اساسی و تشکیل مجلس.....
- ۱۲۴-۳-۴ آزادی و مساوات از منظر شیخ فضل الله نوری.....
- ۱۲۹-۳-۴ جایگاه تفکیک قوا در اندیشه شیخ فضل الله نوری.....

فصل پنجم: اندیشه سیاسی علامه نائینی در امکان و امتناع دموکراسی

- ۱۳۱-۱-۵ شرح حال، آثار و تألیفات فقهی و سیاسی علامه نائینی.....
- ۱۳۱-۱-۵ شرح حال.....
- ۱۳۲-۱-۵ آثار و تألیفات فقهی و سیاسی علامه محمدحسین نائینی.....
- ۱۳۳-۱-۵ انگیزه نگارش کتاب تنبیه الامه و تنزیه المله.....
- ۱۳۸-۲-۵ اندیشه‌ها و مبارزات سیاسی علامه نائینی.....
- ۱۴۰-۱-۲-۵ ضرورت تبیین ولایت فقهی، در عصر غیبت.....
- ۱۴۵-۲-۲-۵ مشروعیت حکومت مشروطه، از نظر علامه نائینی.....
- ۱۴۸-۳-۲-۵ مشروعیت قانون اساسی از نظر علامه نائینی.....
- ۱۵۰-۴-۲-۵ آزادی و مساوات در نظام مشروطه از نظر میرزای نائینی.....
- ۱۵۲-۵-۲-۵ اسلام‌ستیزی مشروطه‌گران و کناره‌گیری علامه نائینی از مشروطیت.....
- ۱۵۶-۶-۲-۵ مبارزات میرزای نائینی علیه اشغالگران.....
- ۱۶۰-۷-۲-۵ مخالفت‌های علامه نائینی با سیاست‌های ضد دینی رضاخان.....
- ۱۶۲-۳-۵ امکان و امتناع تحقق دموکراسی در اندیشه علامه نائینی.....
- ۱۶۷-۱-۳-۵ مبانی مشروعیت حکومت از دیدگاه علامه نائینی.....
- ۱۷۳-۲-۳-۵ آزادی و مساوات از منظر علامه نائینی.....
- ۱۸۰-۳-۳-۵ جایگاه قانون و مجلس از دیدگاه علامه نائینی.....
- ۱۸۳-۴-۳-۵ بحث تفکیک قوا در اندیشه علامه نائینی.....
- ۱۸۷-جمع‌بندی و نتیجه‌گیری.....
- ۱۹۴-منابع و مآخذ.....
- ۱۹۹-چکیده انگلیسی.....

فصل اول:

کلیات طرح تحقیق

۱-۱ بیان مسئله :

از آنجاکه در زمان سلطنت و حکومت شاهان قاجار، استبداد و خودکامگی و بی قانونی به حد اعلا رسیده بود، و درباریان و متملکین، بانفوذ خود دست به غارت اموال و هستی مردم می زدند و هزینه های کشور رو به قهقرا رفته بود، روشنفکران و علمای دینی آن برهه زمانی، احساس خطر کردند و در نشست هایی که به مناسبت های مختلف برگزار می کردند، مردم را از وقایعی که در حال شرف بود مطلع نمودند، تا زمینه تغییر را به وجود آورند.

روشنفکران و به ویژه علمای دینی در طول تاریخ کشورمان با توجه به جایگاه و پایگاه بانفوذی که در بین اقشار و توده مردم داشتند، زمانی که احساس می کردند دین و دنیای مردم در حال تاراج و نابودی است، با قلم و حضور به موقع خود، به یاری ملت می آمدند و همگان را از خطراتی که از بی عدالتی ها و خودکامگی های مستبدین سرچشمه می گرفت، آگاه می نمودند.

روشنفکرانی مانند میرزا فتحعلی آخوندزاده، میرزا یوسف خان مستشارالدوله، میرزا ملکم خان ناظم الدوله، میرزا عبدالرحیم طالبوف تبریزی، احمد کسروی، صوراسرافیل، دهخدا و سید حسن تقی زاده به همراهی علمای آن زمان همچون سید محمد طباطبائی، بهبهانی، شیخ عبدالله مازندرانی، میرزا خلیل تهرانی، سید محمدکاظم یزدی، آخوند خراسانی، شیخ فضل الله نوری و میرزای نائینی هر یک به نوعی در جنبش مشروطه ایفای نقش کردند و از این رهگذر توانستند با افکار و اندیشه های خود، جنبش و انقلاب عظیم مشروطه را علیه حکومت استبدادی قاجار رهبری و به پیش ببرند.

پس از صدور فرمان مشروطه، واژه‌ها و گفتمان عدالت‌خواهی جدیدی همچون قانون‌گذاری، برابری، مشروطه‌گری، عدالت، مساوات و آزادی، وارد ادبیات سیاسی، اجتماعی ایران شد و زمانی که جنبه عینی به خود گرفت، اظهارنظرهای مختلفی از طرف برخی روشنفکران و روحانیون به‌ویژه شیخ فضل‌الله نوری و علامه نائینی مطرح شد.

در آن زمان، اظهارنظر درباره واژه‌ها و گفتمان جدید در محافل علمی و حوزوی بسیار متداول بود، هرچند کمتر کسی به‌درستی به اصل معنا و مفهوم آن‌ها توجه داشت، اما این امر به معنای ناتوانی علما و روشنفکران ایرانی در تطبیق نظام مشروطه با فرهنگ و سنت ایرانی و اسلامی نبود. لذا روشنفکران دینی به همراهی علما تلاش‌های خود را برای بومی‌سازی واژه‌های غربی به کار گرفتند هرچند نتایج مفیدی در بدو امر به دست آوردند، اما روند حوادث به‌سویی کشیده شد که با تحقق نیافتن این مهم، ناکامی مشروطیت را تا حدی به دنبال داشت.

با توجه به این ویژگی‌ها، عصر مظفرالدین شاه قاجار، دوره پویایی اندیشه سیاسی در سه سطح سنتی، تجدد و ترکیبی از نیروهای معتدل و میانه‌رو بود. حامیان حکومت و سلطنت قاجار، در پی بازتولید اندیشه سیاسی شاهنشاهی باستانی بودند.

نظام سیاسی مطلوب در اندیشه شیخ فضل‌الله نوری همان نظام مشروطه مشروعه است، چراکه مواضع شیخ بر اسلامی بودن قوانین مجلس بود. لذا در هنگام قانون‌نویسی و گشایش مجلس و درج اصولی در آن‌که به نظر وی همخوانی با شریعت دین مبین اسلام نداشت، همچون آزادی، عدالت و مساوات که توسط روشنفکران، به‌صورت مطلق بیان‌شده بود، شبهه‌ای از انحراف مسیر اولیه مشروطه را در ذهن و افکار شیخ به وجود آورده بود که ثبت و اجرای این واژه‌ها را در قانون، به‌نوعی جعل قانون در برابر شریعت اسلام می‌دانست.

اما در این میان طرفداران تجدد، معتقد بودند که باید بی‌کم‌وکاست، تجربه غرب در دستیابی به مدرنیته و دولت‌مدن، در ایران پیاده شود. هرچند گروه سومی هم بودند که معتقد بودند باید بین سنت و تجدد، آشتی برقرار کرده و شکل بومی‌شده و جدیدی را در ایران برپا کرد.

علامه نائینی با نگارش کتاب «تنبیه الامه و تنزیه المله فی لزوم مشروطیه الدوله المنتخبه لتقلیل الظلم علی افراد الامه و ترقیة المجتمع» مشهور به «تنبیه الامه و تنزیه المله» در این دسته سوم قرار می‌گیرد. موافقت و مخالفت با مشروطیت در گروه سنت‌گرایان و تجددگرایان و ارائه الگوهای متعدد و متنوع از نظام سیاسی، آن‌چنان فضای تاریک و مبهمی را تدارک دیده بود که تدوین رساله دیگری را می‌طلبید.

تلاش طرفداران تلفیق سنت و تجدد، ارائه نظام سیاسی مشروطه بود که شرح آن موردنظر این رساله نیست. اما یقیناً علامه نائینی، تبیین مبانی مشروعیت نظام مشروطه بر اساس ادله شرعی و فقهی را مبنای تحلیل خود قرار داد؛ چراکه به نوشتن کتاب تنبیه الامه که سرشار از شاخص‌های دین و تجدد برای تأسیس یک نظام سیاسی جدید بود، همت گماشت.

در این پایان‌نامه ضمن بررسی و تحقیق در اندیشه‌ها، استدلال‌ها، نظرات و دیدگاه‌های سیاسی علامه نائینی و شیخ فضل‌الله نوری در باب قبول معیارهای دموکراسی - به‌عنوان الگوی سیاسی تجدّد طلبان در خصوص الزامات رسیدن به حکومت مردم‌سالار - امکان تحقق این نظام را از نظر آنان سنجیده و دلایل فقهی و استدلالی در باب امکان یا امتناع تحقق دموکراسی را در اندیشه سیاسی این دو عالم دینی، نقد و بررسی کردیم.

لذا این باور که اندیشه سیاسی علامه نائینی و شیخ فضل‌الله نوری، در حوزه‌های مختلف فکری و نظری سنجیده شده اما بررسی امکان و امتناع تحقق دموکراسی در نظرات و دیدگاه‌های آنان با معیارهای اندیشه سیاسی پیگیری نشده است، می‌تواند به روشن شدن زوایای دقیق دیدگاه آن دو عالم برجسته در زمان مشروطه، منجر شود.

۱-۲ انگیزه و اهداف تحقیق :

۱-۲-۱ هدف علمی: درک زوایای تئوریک اندیشه سیاسی علامه نائینی و شیخ فضل‌الله نوری در خصوص امکان یا امتناع تحقق دموکراسی در چارچوب نظام‌های سنتی و شرقی و درک مبانی تعارض دو متفکر برجسته مشروطه‌خواه.

۱-۲-۲ هدف کاربردی:

الف: بهره‌گیری از داده‌های تحقیق در حوزه‌های دینی و دانشگاهی جهت تنقیح موارد مشابه در زمان حاضر.
ب: درک مبانی تعارض و اختلاف دو متفکر برجسته مشروطه‌خواه در حوزه‌های فقهی، سیاسی مشروطه.

۱-۳ پیشینه موضوع :

بررسی تطبیقی پیرامون مباحثی در باب امکان و امتناع تحقق دموکراسی در اندیشه فقها و علمای شیعه به‌ویژه شیخ فضل‌الله نوری و علامه نائینی که از جنبش و انقلاب تاریخ‌ساز مشروطیت آغاز شده و بر تاریخ سیاسی، اجتماعی و فرهنگی ایران اثرات قابل توجهی داشته و هنوز نیز به مناسبت‌های مختلف تأثیرات خود را در این برهه حساس سیاسی کشور می‌گذارد؛ بسیار سخت و دشوار می‌نماید.

این دشواری تماماً به دلیل برداشت‌ها و تحلیل‌هایی متصور است که مخالفان و موافقان جنبش مشروطیت، در قبول و رد مباحث نظری و کارآمدی همچون، قانون اساسی، آزادی، استبداد، دموکراسی، مساوات، حکومت و... از انقلاب و جنبش مشروطه برداشت کرده‌اند؛ اما به‌منظور دستیابی به مبحث مهم دموکراسی خواهی در اندیشه شیخ فضل‌الله نوری و علامه نائینی که در نحوه نگرش و اصول و مبانی فکری در تضاد بودند، فقر نگاه تحلیلی، تحقیقی و روشمند در دوری از حب و بغض‌های گروهی و حزبی به‌کرات در بین محققین، پژوهشگران و حتی تحقیقات صورت گرفته، کتب، مقالات و رساله‌های موجود در کشور، مشاهده می‌شود. لذا در این قسمت به ذکر برخی منابع که در این پایان‌نامه از آن‌ها برای پیشبرد محتوایی تحقیق کمک گرفته شده است، اشاره می‌شود :

یکی از این تحقیقات که نگاهی کلی به اندیشه‌های سیاسی شیخ فضل‌الله نوری و میرزای نائینی دارد؛ پایان‌نامه حسن مختاریان پور است که برای مقطع کارشناسی ارشد در رشته علوم سیاسی در دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران تحت عنوان "بررسی مقایسه‌ای دیدگاه‌های شیخ فضل‌الله نوری و میرزای نائینی در جنبش مشروطیت ایران" نگاشته شده است.

تحقیقات این پایان‌نامه به روش توصیفی - تحلیلی نگاشته شده و در تیرماه سال ۱۳۸۱ با همکاری و مساعدت احمد دوست محمدی و صادق زیباکلام که به ترتیب به‌عنوان استاد راهنما و مشاور معرفی شده‌اند، دفاع و به‌صورت مجلد در کتابخانه دانشکده قرار دارد. در چکیده این رساله به قلم استاد راهنما، آمده است:

«از آنجائی که در جنبش مشروطیت نقش اول و اساسی را علما بر عهده داشتند و توانستند با رهبری و ارائه دیدگاه‌های خود جنبشی را علیه حکومت استبدادی قاجار به وجود بیاورند. لذا در این راستا شناخت کافی از مبانی نظری و تئوریک و بررسی مقایسه‌ای از دیدگاه‌های دو روحانی سرشناس شیخ فضل‌الله نوری و میرزای نائینی که بعضاً در بین نویسندگان و پژوهندگان مورد اختلاف نظر بوده و برداشت‌های متفاوتی از دیدگاه‌های آنان وجود دارد یک امر ضروری جهت انتخاب موضوع پایان‌نامه به نظر می‌رسد.» (مختاریان پور، ۱۳۸۱، ۳)

در این چکیده همچنین به نقاط افتراق و اشتراک بین شیخ فضل‌الله نوری و علامه نائینی در بحث چگونگی قبول مشروطیت از سوی آنان تأکید شده و آمده است:

«... هر دو با نیت محدود کردن قدرت سلطنت و استبداد از مشروطیت جانب‌داری کردند، اما اظهار نظر درباره واژه‌های جدید در نظریات آنان به خاطر برداشت‌های متفاوتی بود که از جنبش مشروطیت داشتند. شیخ فضل‌الله بعد از اینکه مشروطیت از روند اصلی خود خارج گردید با آن به مخالفت پرداخت و معتقد بود باید این مفاهیم در چهارچوب مبانی اندیشه سیاسی اسلام تعریف و تبیین شود و بر این اساس از مشروطه مشروع حمایت می‌نمود و میرزای نائینی به علت دور بودن از محیطی که مشروطه‌گری در آن جریان داشت و همچنین عدم آگاهی از ماهیت واقعی جنبش دستور به جمع‌آوری آثارش را صادر کرد.» (همان، همان)

حیدر طالب‌زاده نیز پایان‌نامه دوره کارشناسی ارشد خود را تحت عنوان "تقابل و تعامل در اندیشه سیاسی آیت‌الله بروجردی با فدائیان اسلام" ارائه داده که برای رشته علوم سیاسی شاخه "اندیشه سیاسی در اسلام" به نگارش درآورده است. این پایان‌نامه در دانشکده علوم سیاسی دانشگاه آزاد

اسلامی واحد تهران مرکزی با مساعدت جهانبخش ایزدی به عنوان استاد راهنما در سال ۱۳۹۱ دفاع شده است.

طالبزاده در این تحقیق دانشگاهی در بخش "بیان مسئله تحقیق" به ورود واژه‌های جدید در دوره مشروطه اشاره می‌کند و می‌نویسد:

«...در باب انقلاب مشروطه هرچند مفاهیم نوآیینی همچون قانون اساسی، نمایندگی، انتخابات، پارلمان و قانون موضوعه ابتدا از طریق روشنفکران وارد فضای فکری ایرانیان شده بود اما از آن خود کردن آن‌ها و هضمشان در درون نظام دانش بومی به خصوص مرهون جهد اصولی آخوند خراسانی و علامه نائینی بود؛ در واقع آن‌ها با استفاده از ظرفیت‌های موجود علوم سنتی حوزوی - به ویژه علم اصول فقه - به مفاهیم نوآیین فوق‌الذکر اعتبار و مقبولیت شرعی و عقلی بخشیدند.» (طالبزاده، ۱۳۹۱، ۷)

وی در ادامه تحقیق و پژوهش پایان‌نامه خود به چگونگی مصوبات نمایندگان مردم در مجلس شورای ملی متناسب با شریعت اسلام، می‌نویسد:

«قانون اساسی نظام مشروطه سلطنتی و متمم آن، اصل قانون‌گذاری توسط وکلای منتخب مردم، و نیز نظارت تنی چند از علمای دینی بر روند تصویب قوانین جهت لحاظ مسائل شرعی را به رسمیت شناخته بود.» (همان، همان)

پایان‌نامه دیگر متعلق به حسین رضضانی پور تحت عنوان "مفهوم قانون و آزادی در اندیشه‌های علامه نائینی و شیخ فضل‌الله نوری" است که احمد دوست محمدی و محمدباقر خرمشاد به عنوان اساتید راهنما و مشاور، در این کار تحقیقاتی همکاری دارند.

رضضانی پور این پایان‌نامه را به روش توصیفی - تحلیلی، تهیه، تنظیم و گردآوری کرده و در سال ۱۳۸۱ به اتمام رسانده است. وی در بخش "طرح مسئله" این تحقیق، اهمیت پرداختن به موضوع جنبش مشروطه را این‌گونه بیان می‌کند:

«...گرچه بسیاری جنبش مشروطه را به عنوان یک حرکت اجتماعی، سیاسی تحلیل و بررسی کرده‌اند، اما محور آن یک نهضت ریشه‌دار برای استوار کردن روابط اجتماعی

بر پایه «قانون» بوده است. بنابراین روشن است که جنبش مشروطه، یک جنبش قانون‌گرا و قانون‌خواه بوده، که بزرگ‌ترین دستاورد آن را می‌توان قانون اساسی مشروطه دانست که در آن حقوق ملت، تفکیک قوای سه‌گانه و محدود کردن اختیارات پادشاه آورده شده است. از طرفی، مسئله «آزادی» از اساسی‌ترین بحث‌های زندگی سیاسی است، و از دیرگاه مورد توجه انسان بوده است. و این بدان جهت است که آزادی خواست همه انسان‌ها است. چراکه همه دوست دارند آزاد زندگی کنند و در زندگی خود دست به انتخاب بزنند. شاید کمتر انسانی را می‌توان یافت که بدون هیچ اجبار و اکراهی تن به قیدوبند ناخواسته بسپرد و آزادی فطری خویش را فدا کند. دین یکی از امتیازات آدمی در مقایسه با سایر مخلوقات است.» (رمضانی - پور، ۱۳۸۱، ۳ و ۴)

آخرین رساله‌ای که به نوعی به محتوای کلامی این پایان‌نامه نزدیک می‌باشد، مربوط به علی سلیمان‌پور تحت عنوان "تفسیر عقلانی دیانت و سازگاری آن با اندیشه‌های نوگرایانه و دموکراتیک در گفتمان مشروطه‌خواهی نجم‌آبادی و نائینی" است. این پژوهشگر سیاسی از رساله خود در سال ۱۳۹۰ برای دریافت درجه دکتری در رشته علوم سیاسی با همیاری محسن مدیرشانه‌چی به‌عنوان استاد راهنما و علی‌اکبر امینی و محسن خلیلی به‌عنوان اساتید مشاور، دفاع کرده است. وی در یکی از فصول این پژوهش نگاشته است:

«...نائینی و مجموعه دیگری از روشنفکران بانگیزه‌های مختلف به‌خوبی فهمیده بودند که ایران، فرهنگ و جامعه ایرانی اگر قرار است تحول بپذیرد نباید این تحول در تضاد و تقابل با اسلام باشد... هنر بزرگ مشروطه‌خواهانی مانند نائینی، مستشارالدوله و طالبوف این بود که تلاش می‌کردند هم روحانیون و هم توده مردم را قانع کنند که ما می‌توانیم آن‌چنان نگاهی به اسلام و مدرنیته داشته باشیم و به نحوی این‌ها را کنار هم بگذاریم که ناسازگاری‌ها برطرف شود. حل تعارض اصول مشروطیت (آزادی، دموکراسی، حقوق برابر، قانون، نمایندگی و غیره) با اسلام نیازمند یک اجتهاد علمی و اساسی بود که نائینی در آن دوره نمی‌توانست حل کند.

نائینی در واقع آمد یک اجتهاد موضعی و موقتی کرد در حالی که آن اجتهاد اساسی که جایش خالی بود یک اجتهاد معرفتی و زیربنایی و اصولی بود.» (سلیمان پور، ۱۳۹۰، ۱۷ و ۱۸)

"مشروطه ایرانی در نامه‌های خراسانی" تألیف علی شیری و فاطمه ابراهیمی است که در سال ۱۳۹۰ انتشارات قلم نو در شهر قم آن را به چاپ رسانده است. نویسندگان این کتاب از لحاظ نظری تلاش کردند از روش هرمنوتیک استفاده نمایند تا بتوانند از این طریق به نوع تفکر و اندیشه آخوند خراسانی از مشروطیت به عنوان یک عالم دینی و برجسته در مواجهه با این رخداد مهم پرده بردارند و سازگاری مشروطیت با شریعت را با توجه به تحولات روز جامعه بررسی نمایند.

به عنوان آخرین منبع تحقیقی، پژوهشی که در مبحث "پیشینه تحقیق" این پایان‌نامه به آن اشاره می‌شود، مجموعه مقالات ارائه شده در همایش بزرگداشت "علامه نائینی" تحت عنوان "سیری در آراء و اندیشه‌های نابغه بزرگ شیعه حضرت آیت‌الله میرزا محمدحسین غروی نائینی" است، که به کوشش سید امیر حسن حسینی روحانی و سید محسن هاشمی تهیه، تنظیم و گردآوری شده است.

در میان تمامی مقالات و تحلیل‌هایی که به این همایش بزرگ رسیده و در این مجموعه به یادگار مانده است، نگاهی به مطلب شهاب شهیدانی، تحت عنوان "گذری بر دیدگاه‌های سیاسی شیخ فضل‌الله نوری و علامه نائینی" که به این پایان‌نامه نیز نزدیک است، اشاره می‌شود.

شهیدانی نویسنده این مقاله در سطور از مطالب خود تلویحاً با تأکید بر این نکته که ورود مفاهیم و الفاظ جدید از دنیای غرب به کشور با توجه به عدم آگاهی و اطلاع دقیق روشنفکران و علمای عصر مشروطه، شبهات و اختلافاتی را در اذهان به‌ویژه علما به دنبال داشت:

«روحانیت عصر مشروطه، عموماً آگاهی درست و دست‌اولی از معنا و مفهوم مشروطه نداشتند و گاه میزان شناخت آن‌ها از مفاهیم جدید سیاسی - که البته همه

ابعاد آن برای منورالفکران نیز پوشیده بود- در حد صفر بود^۱. شیخ فضل الله نیز از این قاعده مستثنی نبود. در اوان مشروطه وی طی نامه‌ای به زعمای مشروطه خواه، از آن‌ها خواست تا درباره این پدیده جدید توضیح بیشتری دهند و خصوصاً بر آن بود که بدانند آیا مشروطه با شرع منافات دارد یا نه؟^۲ (حسینی روحانی و هاشمی، ۱۳۷۹، ۵۳۷)

شهیدانی گواه دیگر این ادعا در زمینه غفلت علامه نائینی، از نوع قرابت با الفاظ جدید غرب را هم در کلام آیت الله محمود طالقانی جستجو می‌کند و می‌نویسد:

«مطالب آغازین کتاب تنبیه الامه و تنزیه المله نائینی است در مورد تأثیر اروپائیان از احکام سیاسیه و سیاسات اسلامیه که آن را از کتاب و سنت و فرامین صادره از حضرت شاه ولایت اخذ کرده‌اند،^۳ که به نظر اغراق آمیز می‌رسد.» (همان، ۵۳۷ و ۵۳۸)

لذا تنها فرق و یا امتیازی که این تحقیق (بررسی تطبیقی اندیشه‌های سیاسی شیخ فضل الله نوری و علامه نائینی با تأکید بر دموکراسی) نسبت به دیگر منابع، کتب و پایان‌نامه‌های عنوان شده در این رساله و مباحث مختلفی که به دیدگاه‌های سیاسی - اجتماعی شیخ فضل الله نوری و علامه نائینی پرداخته است وجود دارد این است که: این تحقیق به‌طور مستند و مشخصی دست به واکاوی‌ای در تمامی آثار، گفتار و اندیشه این دو روحانی دینی در زمان مشروطه زده و توانسته است، امکان و امتناع تحقق دموکراسی خواهی را در تمامی افکار و اندیشه‌های این دو عالم شیعی، در این برهه از زمان مشخص و تعیین نماید.

^۱ محمد طباطبائی با استناد به مذاکرات مجلس اول سال ۱۳۲۵ گفته بود «ما مشروطیت را که خودمان ندیده بودیم، ولی آنچه شنیده بودیم و آن‌هایی که ممالک مشروطه را دیده و به ما گفتند مشروطیت موجب امنیت و آبادی مملکت است. ما هم شوق و عشقی حاصل نموده تا ترتیب مشروطیت را در این مملکت برقرار نمودیم.»

^۲ لازم به ذکر است که روند پیدایش اندیشه‌ها و حکومت‌های سیاسی در غرب از رنسانس به بعد را باید در شرایط تاریخی، اجتماعی اروپا بازیافت و اگر بنا بر واداری به تمدن خاصی است آن‌ها حداقل در بعد اندیشه سیاسی و امدار نظام‌ها و اندیشه‌های یونان باستان بودند.

۱-۴ تعریف اصطلاحی مفاهیم :

۱-۴-۱ تطبیق :

"تطبیق" در لغت به معنای حمل مفهوم بر مصداق و یا برابر کردن دو چیز باهم یا باهم مطابق ساختن است. پس برای رسیدن به شناخت بهتر و آسان تر هر موضوع سیاسی، اجتماعی و فرهنگی در مسائل پیرامون، بهترین وسیله مقایسه و تطبیق دو چیز با یکدیگر است.

موجودات و موضوعات مختلف را زمانی بهتر می توان شناخت و آن را معنا کرد که تعریف بهتری درباره آن‌ها داشت باشیم، لذا آدمی، آگاهی و شناخت از مسائل و موضوعات پیرامون خود را زمانی شفاف تر و عمیق تر معنا می کند که در بررسی و تطبیق آن موضوع با دیگر موضوعات هم‌ردیف خود، کمال دقت را داشته باشد.

برای "تطبیق"، حداقل دو معنی یا دو جهت می توان در نظر گرفت که در یک معنی تطبیق، "شرط" یا از لوازم "شرط" تحقق، آگاهی و معرفت است و در معنی دیگر، وسیله‌ای برای رسیدن به آگاهی و معرفت است. (اسدی، ۱۳۸۲، ۳ و ۴)

۱-۴-۲ اندیشه :

اندیشه^۳ عبارت از چینش معلوماتی است که با ارتباط دادن بین آنان با شیوه خاصی، به مجهولی که مقصود ما است دست می یابیم و بر ما معلوم می شود. اما اندیشه یا تفکر به زبانی ساده و بی آرایش عبارت از : مجموعه‌ای از دانسته‌ها است که انسان به مدد آن به مجهولات پیرامون خود پاسخ می دهد. اما اندیشه به تعبیر فلاسفه و منطقیون، یعنی ربط دادن بین گزاره‌های معلوم برای تحصیل امری که

^۳ معادل انگلیسی آن «Thought» یا «Thinking» و معادل عربی آن «فکر» است.

بر ما مجهول است و یا به‌طور کل، اندیشه از لحاظ لغوی به معنای تطور در منظومه فکری افراد است.

۱-۴-۳ مشروطه :

در لغت به معنای محدود کردن قدرت مطلق‌العنان یک سلطان یا حاکم از طریق قرار دادن آن در چارچوب قوانین و حدود است. مشروطه رژیم سیاسی یا حکومتی است که دامنه کاربرد قدرت در آن محدود به حدود قانون است و به همین دلیل در برابر مفهوم حکومت استبدادی و دیکتاتوری قرارداد. به عبارت دیگر حکومت مشروطه حکومت قانون است و این نوع به دو شکل رژیم سیاسی سلطنتی و جمهوری وجود دارد.

واژه مشروطه به‌عنوان معادلی برای واژه انگلیسی کنستیتو شنالیزم^۴ یا حکومتی که به شالوده قانون اساسی و نظام پارلمانی بنیاد شده باشد به‌کاربرده شده است. اما معنای اصطلاحی مشروطه در کشور ما اشاره به نهضت عدالت‌خواهانه‌ای دارد که مردم ایران در حدود سال‌های ۱۲۸۴-۱۲۸۵ هـ. ق به رهبری روحانیون به راه انداختند که در پروسه آن علما دست به "هجرت صغری" و "هجرت کبری" زدند و با فشار مردم و حمایت علما، مظفرالدین شاه و وزیر او "عین‌الدوله" و ادار به عقب‌نشینی شدند، اما روشنفکران وابسته به محافل فراماسونری از عدم آگاهی برخی روحانیون در خصوص ایدئولوژی‌های غربی استفاده کرده و به‌ویژه مردم تجمع کرده در سفارت را تحریک به درخواست "مشروطه" کردند.

۱-۴-۴ مشروعه :

"مشروعه" در لغت به معنای حکومتی است که منطبق بر قوانین شرع (اسلام) باشد. واژه "مشروعه" که بیشتر از زمان برپایی جنبش مشروطه مصطلح شد، به پیشنهاد

Constitutionalism^۴